

Ks. Andrzej F. Dziuba

**KOMENTARZ JANA AZORA SJ (1536—1603) DO PIEŚNI
NAD PIEŚNIAMI**

Wśród kanonicznych pisma Starego Testamentu jednym z najbardziej kontrowersyjnych była księga Pieśni nad Pieśniami. Wokół niej powstała ogromna ilość komentarzy i interpretacji, i to często różniących się między sobą w sposób zasadniczy. Pojawiło się także wiele błędów interpretacyjnych, które zostały odrzucone przez Kościół, jako nie dającego się pogodzić i przyjąć w nauce Tradycji. Z pewnością powstaną jeszcze dalsze próby wniknięcia w treści teologiczne, w bogactwo myśli Pieśni nad pieśniami, tak trudnych do pełnego odczytania i zrozumienia.

Obok licznych i słynnych opracowań cytowanych i powszechnie znanych, można wskazać jeszcze na inne pozostające nadal w rękopisach, a jednocześnie bardzo mało znane, a niekiedy wręcz niedoceniane czy zapomniane. W niniejszym szkicu podane zostaną ogólne informacje o komentarzu do Pieśni nad pieśniami opracowanym przez znanego jezuitę hiszpańskiego Jana Azora (1536—1603). Jest on przede wszystkim znany jako autor *Institutiones morales* (Romae 160—1611, vol. I—III). Całość opracowania podzielona będzie na dwie części. Pierwsza ukaze ogólne dane o autorze z uwzględnieniem jego formacji i działalności biblijnej, które są bardzo mało znane. Druga zaś zaprezentuje rękopis w płaszczyźnie bibliograficzno-historycznej z wstępnymi uwagami treściowymi.

I.

Jan Azor najprawdopodobniej urodził się w styczniu 1536 r. w miejscowości Lorca, diecezji Cartagena, prowincji Murcia¹. Po wstępnych naukach w domu rodzinnym, studia humanistyczne odbył w kolegium jezuickim w Murcia. Przeszedł tam gruntowne przygotowanie w zakresie języka łacińskiego w klasach gramatyki, literatury i retoryki. Wstępnie zapoczątkował naukę języka greckiego i hebrajskiego, przy czym edukacja tego ostatniego, obok gramatyki, obejmowała także analizę niektórych tekstów Starego Testamentu. Formacja humanistyczna w zakonie jezuitów ukierunkowana była na studia filozoficzne, a w dalszej perspektywie stanowić miała podstawy dla studium teologii. Konstytucje zaaprobowane przez św. Ignacego wręcz stawały jako niezbędne opanowanie języków: łacińskiego, greckiego i hebrajskiego, do studium Pisma św., Ojców Kościoła i uchwał soborowych.

¹ Por. J. M. Dlamau, *Azor Juan*, w: *Diccionario de la Historia Ecclesiastica de España*, red. Q. Aldea, T. Mariu, J. Vives, t. 1, Madrid 1972, s. 166—167; M. Arnaldos Perez, *Los jesuitas en el reino de Murcia* (Apuntes historicos), b.m.r.w. (Murcia 1970?), passim (Institutum Historicum Societatis Jesu, Biblioteca — Roma, mps, sygn. G. C. 30; P. Diaz Cassou, *Serie de los Obispos de Cartagena*, Madrid 1895, s. 106.

Po humanistyce Jan Azor, już ok. 1555 r. rozpoczął studia filozoficzne w słynnym kolegium jezuickim w Alcalá de Henares. Zgodnie z obowiązującymi przepisami zakonnymi przeszedł on trzyletnie przygotowanie niezbędne dla uzyskania stopnia magisterskiego. Bezpośrednie powtórki, egzaminy i formalności trwały jeszcze przez pół roku. Wykłady sprowadzały się do zajęć z dialektyki, filozofii naturalnej i metafizyki. Magister in artibus — to najwyższy stopień naukowy, jaki uzyskał Jan Azor.

Zapewne pod wpływem kontaktów z zakonem, w dniu 18 marca 1559 r. wstąpił w Alcalá de Henares do jezuitów. Odbywając następnie nowicjat w Ocaña prowadził już wykłady z filozofii oraz doskonalił znajomość greki i hebrajskiego. Dorywczo angażował się także w niektóre zajęcia z humanistyki (retoryka i nauka języków). Po nowicjacie Jan Azor podjął w Alcalá de Henares studia teologiczne, które wówczas trwały cztery lata. Wśród pięciu profesorów jeden z nich wykładał Pismo św. (tzw. teologię pozytywną). Był to kolejny kontakt hiszpańskiego teologa z Biblią i jej analizą teologiczną. Azor nie odbył jednak przygotowania do doktoratu (dwa lata) i ostatecznie nigdy nie uzyskał tego stopnia, co jednak nie wpłynęło na jego karierę naukowo-dydaktyczną.

Dzięki tak pełnym i systematycznym studiom Jan Azor zdobył gruntowną formację humanistyczną, filozoficzną oraz teologiczną. Po święceniach kapłańskich (data nieznana) oraz czwartym ślubie (28 stycznia 1571 r.) otwierała się przed nim szeroka gama możliwości naukowych, dydaktycznych i administracyjnych. W kolegiach jezuickich w Placencia, Ocaña i Alcalá de Henares prowadził on do 1579 r. zajęcia niemal ze wszystkich dyscyplin wykładanych w uczelniach tego typu. Odnotowywane dość często wykłady z Pisma św. należy przede wszystkim odnieść do tego okresu (pięć lat). Także wykładał grekę i hebrajski, co pozwalało na utrzymanie ich znajomości na odpowiednim poziomie. Władze zakonne zlecały mu także odpowiedzialne prace administracyjne. Był m.in. rektorem kolegium w Placencia i Alcalá de Henares. To ostatnie stanowisko było szczególnie prestiżowe, i to nie tylko w środowisku hiszpańskim.

Z pełnienia tego ostatniego stanowiska oraz innych zajęć oderwała Azora decyzja generała zakonu C. Aquaviva odwołująca go w 1579 r. do Rzymu. Od tam już do końca życia pozostał w Wiecznym Mieście, angażując się w bardzo liczne prace w zakonie. Przede wszystkim prowadził zajęcia z teologii w tamtejszym kolegium. Głównym celem powołania do Rzymu były jednak prace nad Ratio studiorum dla całego zakonu prowadzone wraz z innymi pięcioma ojcami reprezentującymi główne środowiska (Gonzalez, Tirius, Busäus, Guisanus, Tucci). Ostatecznie owoc pracy komisji ukazał się w r. 1586, jako studyjne Ratio studiorum. W pracach tych Azor wyrażał niejednokrotnie swe stanowisko co do roli Pisma św. w wykładach teologii. Mimo zaangażowania w prace nad Ratio oraz wykłady z teologii Azorowi powierzona została funkcja prefekta studiów w kolegium rzymskim. Był on zatem bezpośrednio odpowiedzialny za całość sfery dydaktycznej funkcjonowania tej najważniejszej dla zakonu uczelni wyższej.

Jan Azor, w nieco mniejszym stopniu, zaangażowany był także w prace nad

kolejnym Ratio z 1591 r. oraz ostatecznym z 1599 r. Wszystko to godził z licznymi zajęciami naukowo-dydaktycznymi, wśród których były także wykłady z Pisma św. Jako kompetentny wypowiadał się odnośnie do nowowydawanych dokumentów papieskich dotyczących zakonu i innych spraw, najczęściej kontrowersyjnych. Na polecenie generała zakonu pełnił odpowiedzialną funkcję cenzora ksiąg teologicznych oraz konsultora. Był także osobistym doradcą Aquavivy.

We wszystkich pracach dydaktycznych Azor, zgodnie z ustaleniami zawartymi już w konstytucjach, zwłaszcza w teologii opierał się na Piśmie św. Starego i Nowego Testamentu, dziełach św. Tomasza i wybranych autorach. Zmarł 19 lutego 1603 r. i pochowany został w kościele św. Ignacego przy kolegium rzymskim.

II.

W dziale manuskryptów Archiwum Papieskiego Uniwersytetu Gregoriańskiego w Rzymie znajduje się kodeks w dwóch tomach opatrzony tytułem: *Explicationes literales in Cant. Canticor*². Przy czym tytuł ten w pierwszym tomie umieszczony jest na grzbiecie okładki, a w drugim na okładce. W większości bibliografii na określenie rękopisu spotyka się tytuł: *In Cantica Canticorum Commentario. Historicum primum sensum, deinde Allegoricum continentia*³. Rzadziej natomiast inne wersje nieco zmienione: *In Cantica Canticorum Commentario iuxta historicum et allegoricum sensum*⁴, *In Cantica Canticorum Commentario*⁵, *Commentario in Cantica Canticorum*⁶, *Canticorum explanatio*⁷. Ostatecznie wszystkie dość jednoznacznie wskazują nam na treść manuskryptu.

Wiele zestawów bibliograficznych, obok *Institutiones morales*, wymienia komentarz do Pieśni nad pieśniami jako drugie i jedyne dzieło Jana Azora⁸. Niektóre bibliografie nie podają pełnego tytułu, stwierdzając tylko, że hisz-

² Archivum Pontificium Universitatis Gregoriana — Roma, rps, sygn. 434 i 496.

³ Por. P. Alegambe, *Bibliotheca scriptorum Societatis Jesu*, Antverpiae 1643, s. 222; A. De Backer, *Bibliothèque des écrivains de la Compagnie de Jésus*, t. 1, Liege 1853, s. 30; C. Sommervogel, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, t. 1, Bruxelles 1890, kol. 741; P. Ribadeneira, *Bibliotheca scriptorum Societatis Jesu*, Romae 1676, s. 407; F. Puzo, *El doble sentido literal de P. Juan Azor* (Nota historica), w: *Problemi scelti de teologia contemporanea*, Roma 1954, s. 275.

⁴ Por. N. Antonio, *Bibliotheca Hispano nova sive Hispanorum Scriptorum*, t. 1, Matriri 1783, s. 643; *Biografia ecclesiastica completa*, t. 1, Madrid—Barcelona 1848, s. 1161; J. P. Tejero — R. de Moncada, *Biblioteca del Murciano o Ensayo de un Diccionario biografico y bibliografico de la Literatura en Murcia*, t. 1, Madrid 1922, s. 71.

⁵ Por. A. Bułakowski, *Azor Jan*, EKosć, t. 1, Warszawa 1873, s. 556; P. Diaz Cassou, dz. cyt., s. 106.

⁶ Por. J. M. Dlamau, dz. cyt., s. 167.

⁷ Por. J. E. Uriarte — M. Lecina, *Bibliotheca de escritores de la Compañia de Jesus*, t. 1, Madrid 1925, s. 398.

⁸ Por. P. Alegambe, dz. cyt., s. 222; Antonio, dz. cyt., t. 1, s. 643; *Azor Jan*, PEK, t. 3—4, Warszawa 1904, s. 35; *Biografia*, dz. cyt., t. 1, s. 1161; Bułakowski, dz. cyt., s. 556; *Dizionario de erudizione storico-ecclesiastico*, compilazione di G. Morini Ro-

pański teolog napisał komentarz do wspomnianej księgi⁹. Rękopis ten jest wraz z *Institutiones* najczęściej odnotowywany w zestawach spuścizny pisarskiej Jana Azora. Najpełniejszy opis bibliograficzny wraz z pewnymi elementami treściowymi podaje bibliografia jezuicka Uriarte-Lecina¹⁰. Brak dotąd bezpośredniego opracowania komentarza, a wyżej sygnalizowane bibliografie powielają najczęściej wcześniejsze ustalenia, bez bezpośredniej analizy manuskryptu.

Prezentowany rękopis oprawiony jest w dwóch tomach o odrębnej numeracji katalogowej. Pierwszy tom liczy 393v, a drugi 454v karty. Przed oprawą przechowywany był w obecnym układzie, na co wskazują brakujące karty końcowe. W tomie pierwszym karta 393v na końcu tekstu zawiera określenie *eclectus* sugerując kontynuację. Natomiast w drugim, karta 454v, podobnie kończy się słowem *prima*, co także wskazuje na dalszą część rękopisu. Trudno obecnie jednoznacznie odpowiedzieć, jaka objętość manuskryptu uległa zniszczeniu. Analiza zachowanych końcowych kart poszczególnych tomów wskazuje, iż wchodzi w rachubę tylko 2 lub 3 karty. Obecnie istniejąca numeracja, zresztą zgodna się z współczesnym układem tekstu, wprowadzona została później, a być może dopiero po oprawieniu obu tomów. Warto jeszcze zauważyć, że w pierwszym tomie na wewnętrznej stronie okładki pierwszej znajdują się interesujące wklejki (eklibrisy) proveniencji: *Ex Bibliotheca privata P. Petri Beckx* oraz druga późniejsza, kiedy rękopis ostatecznie trafił do Archiwum Papieskiego Uniwersytetu Gregoriańskiego: *Arch. Pont. Univ. Greg. N. 434.*

Rękopis Jana Azora, w obu tomach, zawiera stosunkowo dużo rozmaitych dodatków, uzupełnień czy poprawek obok tekstu pierwotnego. Dość dużo kart jest całkowicie lub tylko częściowo przekreślonych. Wszelkie uwagi najczęściej zamieszczone zostały na marginesach lub w wolnych miejscach u dołu kart oryginalnego tekstu. Najczęściej obok istniejącego pierwotnego rękopisu wprowadzono skróty poprzez wykreślenie całych zdań, a niekiedy i obszerniejszych partii tekstu. Można spotkać, jednak i skreślenia, na miejsce których nie podano nowego tekstu; dotyczy to fragmentów, a w jednym przypadku całej karty (por. t. 2 k. 38). Istnieje także i inne zjawisko. Mianowicie przy za-

mano, t. 3, Venezia 1840, s. 312; Ch. G. Jöchers, *Allgemeines Gelehrten-Lexikon*, t. 1, Hildesheim 1960, k. 680; Manzo, *Monologio de Illustres por todo el obras y famosos Hijos de San Ignacio Patriarca y Fundador de la Compañia de Jesus*. En 120 anos desde su Fundacion hasta el presente de 1659, t. 1 pod datą 19 lutego (brak numeracji kart), (Archivo Provincial de Toledo de la Compañia de Jesus — Alcalá de Henares, rps. sygn. C—258 [1039]); A. Miraeus, *Bibliotheca Ecclesiastica*, t. 2, Antverpiae 1649, s. 171.

⁹ Por. B. Alcazar, *Chrono-historia de La Compañia de Jesus en la Provincia de Toledo*, t. 1, Madrid 1710, s. 373; Azor Giovanni, w: *Dizionario ecclesiastico*, red. A. M. Bozzone, t. 1, Torino 1953, s. 277; Azor Jan, PEK, dz. cyt., s. 35; *Dizionario*, dz. cyt., t. 3, s. 312; *Enciclopedia Universal Ilustrada Europeo-Americana*, t. 6, Madrid 1972, s. 1379; Jöchers, dz. cyt., t. 1, k. 680; Manzo, dz. cyt., pod datą 19 lutego; A. J. McCaffray, *Azor (Juan)*, w: *The Catholic Encyclopedia*, t. 2, New York 1913, s. 167.

¹⁰ Por. dz. cyt., t. 1, s. 398.

chowaniu oryginalnego tekstu zamieszczono nowe uzupełnienia i wyjaśnienia. W wielu miejscach podano dodatkowe opisy występujących w tekście cytatów i odwołań do Pisma św. Ubogacono argumentację o nowe miejsca tej samej księgi biblijnej lub też i inne paralelne. Zjawisko to występuje zwłaszcza w drugim tomie komentarza.

Warto jeszcze zauważyć, iż w tekście rękopisu spotyka się dość często podawane w oryginalnej pisowni wyrazy w języku greckim i hebrajskim. Niekiedy ubogacone są one analizami egzegetyczno-filologicznymi. Bardzo nieliczne są powołania na autorytet Ojców Kościoła czy pisarzy starożytności chrześcijańskiej. Także i nazwiska teologów jawią się stosunkowo rzadko. Brak także powołań na tytuły słynniejszych dzieł teologicznych. Zdecydowanie korzystniej przedstawia się wspomniane korzystanie z argumentacji biblijnej. Można jednak spotkać (por. np. t. 2 k. 268) powołanie w jednej grupie na kilku Ojców Kościoła i teologów z przytoczeniem ich nazwisk. Ogólnie jednak jest to zjawisko bardzo rzadkie, a autor raczej sięga do osiągnięć w sposób pośredni, bez wyraźnego zaznaczania bibliograficznego.

Komentarz Jana Azora zawiera uwagi do wszystkich ośmiu rozdziałów Pieśni nad pieśniami. Tom pierwszy do rozdziałów 2-5 i drugi 6-8 oraz do pierwszego. Zatem w późniejszej oprawie, co zaznaczono już wyżej, została przedstawiona kolejność, choć wprowadzona numeracja kart zgodna jest z obecnym układem. Autor nie zastosował zatem innego układu komentarza, lecz trzymał się ugruntowanego i najprostszego schematu według rozdziałów. Nie zwrócił więc uwagi na znane wówczas kwestie układu literackiego, wskazując go na wewnętrzną strukturę jedności Pieśni nad pieśniami.

Jan Azor najobszerniej przeanalizował rozdział pierwszy, a najbardziej pobieżnie ostatni (ósmy) Pieśni nad pieśniami. W pierwszym nawet komentuje poszczególne wiersze, podając przy nich także pewne uwagi bardziej ogólne odnoszące się do następnych rozdziałów. Na kartach 238-249V Jan Azor zawarł podstawowe ogólne uwagi wprowadzające w całość opracowania. Z pewnością w oryginalnym układzie były one na wstępie komentarza i faktycznie stanowiły introdukcję w późniejsze szczegółowe uwagi do kolejnych rozdziałów Pieśni nad pieśniami. Dziwnym zbiegiem okoliczności, podobnie jak i rozdział pierwszy, znalazły się w oprawie pod koniec drugiego tomu. Fragment ten rozpoczyna się od słów: „Cantici Canticorum Salomonis explanatio. Quae sit huius libri materia” (t. 2, k. 238). Tak zatem w oryginalnym brzmieniu zatytułowany został komentarz Jana Azora. Zgodnie z ówczesną tradycją wskazuje on na autorstwo przypisywane Salomonowi. Na tej samej karcie znajduje się dopisek poczyniony ręką samego Jana Azora wskazujący na jego autorstwo: „P. Joannes Azorius” (t. 2, k. 238). Nieco niżej inną ręką niż całość rękopisu dopisano: „opus medinen P. Joan. Azor S. J” (t. 2, k. 238). Są to jedyne bezpośrednie dowody wskazujące na autorstwo Jana Azora prezentowanego komentarza. Inne pośrednie wynikają m.in. z pewnych podobieństw w odwołaniach do Pieśni nad pieśniami zawartymi w *Institutiones morales* oraz w niektórych zachowanych rękopisach, zwłaszcza teologicznych. Nie można również pomniejszać znaczenia informacji bibliograficznych, zwłaszcza tych najstar-

szych, wskazujących na Jana Azora, jako autora komentarza do Pieśni nad pieśniami.

W komentarzach do poszczególnych rozdziałów, za wyjątkiem pierwszego, hiszpański teolog podaje najpierw uwagi wstępne, określane jako *annotationes ad litteram*. Czasem są one bardziej rozbudowane o dalsze bardziej szczegółowe kwestie.

Mając świadomość zewnętrznego charakteru świeckiego Pieśni nad pieśniami, Jan Azor usiłuje wskazać na jej sens religijny przez ukazanie aż czterech możliwości interpretacyjnych wszystkich rozdziałów. Zatem w komentarzu do każdego rozdziału wyróżnia cztery wyjaśnienia alegoryczne z odcieniami przypowieści.

W pierwszym sensie Oblubieńcem jest Jahwe, Bóg Starego Przymierza wychodzący do narodu wybranego, pojętego jako Oblubienica. Naród ten często określany jest jako Kościół rozumiany w jego istnieniu od początków świata do przyjścia Jezusa Chrystusa. Jest to pełna miłości relacja: Bóg — Jego naród.

Drugi sens dialogów Pieśni nad pieśniami w komentarzu Jana Azora to relacja między Bogiem — Oblubieńcem i Kościołem — Oblubienicą. Kościół pojęty jest zaś jako wspólnota ukonstytuowana z różnych narodów i obejmująca czas po przyjściu Chrystusa. Niekiedy Oblubieniec, to także sam Jezus Chrystus. Jest to zatem relacja: Bóg — Kościół.

Kolejny sens wskazywany przez hiszpańskiego teologa to rozmowa między Bogiem — Oblubieńcem a duszą — Oblubienicą.

Wreszcie czwarty sens religijny podniesiony przez Jana Azora wskazuje na Matkę Najświętszą, jako Oblubienicę i Jezusa Chrystusa jako Oblubienca.

W tych czterech grupach interpretacyjnych zamyka się próba odczytania sensu religijnego Pieśni nad pieśniami zaprezentowana przez Jana Azora. Wszystkie cztery określa jako interpretacje alegoryczne z odcieniami przypowieści (parabol.). Można to określenie niektórych użyć współczesnej terminologii, nazywając je interpretacjami typycznymi czy mesjańskimi. Nie występuje jednak u Azora interpretacja dosłowna („naturalna”), choć i o niej wspomina jako niezgodnej z powagą tradycji judaistycznej i chrześcijańskiej. Warto jeszcze dodać, iż w tym kontekście mocno akcentuje oblubieńczy charakter miłości i jej wymiar duchowy oraz nadprzyrodzony. W twierdzeniach tych idzie on za szeroką tradycją judaizmu, Ojców Kościoła, pisarzy średniowiecznych i wielu teologów sobie współczesnych.

Komentarz Jana Azora jest próbą syntezy ówczesnej wiedzy teologiczno-biblijnej o Pieśni nad pieśniami. Autor syntetycznie ukazuje wielki trud tradycji Kościoła w odczytywaniu treści tej kontrowersyjnej księgi. Dzieło jest wreszcie także wizytówką jego świadomości teologicznej i biblijnej. Wiele elementów zawartych w rękopisie znalazło pośrednio odzwierciedlenie w *Institutiones morales*. Idzie tu zwłaszcza o kwestie interpretacyjną tekstów biblijnych aplikowanych do zagadnień moralnych w ich analizie teologicznej. Zatem wiedza teoretyczna miała jakby swe praktyczne przedłużenie w słynnym traktacie teologiczno-moralnym, choć daleko jeszcze do realizacji założeń metodologicznych M. Cano.

Obecnie, z braku jakichkolwiek bezpośrednich danych historycznych znajdujących się w tekście komentarza, trudno podać jednoznaczne datowanie powstania rękopisu Jana Azora. Mając na uwadze jego działalność na polu nauk biblijnych, tak w okresie hiszpańskim (do r. 1579) jak i włoskim (po r. 1579), trudno jednoznacznie wskazać miejsce jego powstania. Najprawdopodobniej należy jednak postanie komentarza do Pieśni nad pieśniami wiązać z działalnością Azora w kolegium rzymskim, a więc po roku 1579. Sam zachowany rękopis nie jest jednak autografem Azora. Być może zatem, iż są to notatki z wykładów prowadzonych przez niego, a sporządzone przez słuchacza, z naniesionymi przez niego później poprawkami.

Można także przyjąć, iż zarysy dzieła powstały już w okresie hiszpańskim, gdzie bardziej bezpośrednio i przez dłuższy okres prowadził Azor zajęcia związane bezpośrednio z Pismem św. Także dojrzałość zachowanego rękopisu, w bazie naukowej, wskazuje na późniejsze jego powstanie. Zatem najprawdopodobniejsze datowanie należy umieścić w latach 80. lub 90. XVI wieku.

Warto jeszcze uzupełniająco wskazać, opierając się na wielu bibliografiach, że Jan Azor jest autorem komentarza do Psalmów, przechowywanego w klasztorze franciszkanów w Würzburgu¹¹. Tytuł, zaginionego dzieła, podawany jest najczęściej w następującej wersji: *In Psalmorum Davidis Librum Explanatio*. Aut. R. P. Azor SJ. Romae An. 1588. Rękopis ten mógłby rzucić wiele światła na bardziej pełny obraz Azora jako biblisty.

Ogólnie w kilku biografiach i bibliografiach Azora spotyka się pozytywne opinie o jego działalności jako biblisty¹². Są one jednak wypowiedane bez głębszych analiz samych tekstów zachowanej spuścizny pisarskiej Azora. Tylko Puzo, w krótkim artykule, podaje bardziej umotywowane uwagi, ale odnosi się one do *Institutiones morales*, choć można je w pewnym stopniu także uogólnić¹³.

Przedstawione uwagi bibliograficzno-historyczne oraz biograficzne o Janie Azorze i komentarzu do Pieśni nad pieśniami są tylko ogólnym wprowadzeniem i szkicem. Poznanie zachowanego rękopisu od strony treściowej i bliższej analizy teologiczno-biblijnej pozwoli na bardziej obiektywny obraz dorobku tego teologa. Oczekiwać zatem należy na kolejne studium specjalistyczne tego jedyne go komentarza biblijnego Jana Azora.

Warszawa

KS. ANDRZEJ F. DZIUBA

¹¹. Por. Sommervogel, dz. cyt., t. 1, kol. 741; *Uriarte — Lecina*, dz. cyt., t. 1, s. 399; Puzo, dz. cyt., s. 275; Dłamau, dz. cyt., s. 167; *Azor Giovanni*, w: *Dizionario*, dz. cyt., t. 1, s. 277; McCaffray, dz. cyt., t. 2, s. 167.

¹². Por. Sommervogel, dz. cyt., t. 1, kol. 741; Dłamau, dz. cyt., t. 1, s. 167; Manzo, dz. cyt., pod datą 19 lutego.

¹³. Por. dz. cyt., s. 275—279.